Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine

ÖMER ENGİN LÜTEM KONFERANSLARI 2023

TERAZİ
YAYINCILIK

Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine

ÖMER ENGİN LÜTEM KONFERANSLARI 2023

Editör: Alev KILIÇ

Nisan, 2024

TERAZİ
YAYINCILIK

Bu kitap Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) tarafından derlenmiş ve Terazi Yayıncılık tarafından yayınlanmıştır.

Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2023

ISBN: 978-625-94066-2-6

TERAZİ YAYINCILIK
Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-mail: teraziyayincilik@gmail.com
www.teraziyayincilik.com

EDİTÖR
Alev Kılıç

YAYINA HAZIRLAYAN
Gülperi Güngör

TASARIM
Ruhi Alagöz

BİRİNCİ BASKI
Nisan 2024

BASKI
Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA
Tel: +90 312 341 36 67

Sertifika No: 47865

© Terazi Yayıncılık - 2024
Her hakkı saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü izinsiz kopyalanamaz, dağıtılamaz ya da çoğaltılamaz.

İçindekiler

Yazarlar ..... **V**

Önsöz ..... **XI**

Ermeni Aydınlanma Hareketlerinde Hindistan Ermenilerinin Yeri ve Madras Grubu'nun Faaliyetleri **1**
Fatma Jale Gül ÇORUK

Ermeni Kültüründe Terörün Olumlanması: Nemesis Operasyonu **17**
Doğanay ERYILMAZ

Ermeni Kimliğini Oluşturma, Koruma ve Sürdürme Stratejileri **47**
Birsen KARACA

1915 Olaylarını Ermeni Kaynakları Üzerinden Tartışmaya Açmak **59**
Turgut Kerem TUNCEL

1915 Anlatısında Propaganda Yöntemi Olarak Tanık Kitapları ve Gün Yüzüne Çıkmayan Diğer Tanıklar? - "Men Are Like That" Kitap İncelemesi **65**
Tutku DİLAVER

Hariciyenin Yıldızı Şehit Büyükelçi Galip Balkar **73**
Hazel ÇAĞAN ELBİR

Ermeni Folklorunun Doğuşu ve Gelişimi **83**
Ercan Cihan ULUPINAR

İkinci Dünya Savaşı Sonrasından Günümüze Ermenilerin Ermenistan'a Gerçekleştirdikleri Göçler **97**
Hülya ERASLAN

II. Abdülhamit Dönemi'nden Milli Mücadele'ye Ermeni-Kürt İlişkileri **117**
Güzin ÇAYKIRAN

ERMENİ AYDINLANMA HAREKETLERİNDE HİNDİSTAN ERMENİLERİNİN YERİ ve MADRAS GRUBU'NUN FAALİYETLERİ

Fatma Jale Gül ÇORUK*

Aydınlanma, genel anlamda toplumların düşünce ve yaşam tarzlarında köklü değişikliklere yol açan bir yaklaşım olarak tanımlanabilir. Her toplumun aydınlanma dinamikleri, süreçleri ve sonuçları kendi bağlamında şekillenmekte; çoğunlukla da aydınlanma, dinin yaşam üzerindeki etkisinin yerine aklın yerleştirilmesi olarak algılanmaktadır. Aydınlanma, "*bireyleri ve milletleri kısıtlayan, onlara baskı uygulayan dinî ve dünyevi her türlü otoriteden, cehaletten ve aynı zamanda doğanın kısıtlarından kurtulmayı, en azından nisbî serbestleşmeyi ima eder.*"[1] Ermeni Aydınlanması da kendine has süreçlere sahip bir görünüm sergilemektedir ki zaten "*Aydınlanma'nın Avrupa'da ve Ermeniler arasında yayılmasını aynı kategoriler üzerinden ele almak mümkün değildir.*"[2]

Zekiyan, Ermeni modernitesinin oluşum aşamalarını, *Oluşum dönemi (1520-1620), Ermeni kapitalizminin büyük canlanışı (1630-1700), Hümanistik dönem [Yeniden Doğuş dönemi] (1700- 1840), Sekülerleşme dönemi (1840-1915)*[3] şeklinde dört evreye ayırmaktadır. Ermeni ulusal aydınlanma hareketlerinde önemli bir yere sahip olan Hindistan'daki süreç, Ermeni modernitesinin "*Hümanistik* dönemi"ne denk gelmekte; Hindistan'daki sürecin temelinde ise Avrupa'da yaşanan değişim ve dönüşümlerin etkisi bulunmaktadır. Hümanistik döneme kadarki sürece bakıldığında ise 14. yüzyıldan itibaren Ermeni Krallığının düşüşünü, yüzyıllarca süren kültürel ve entelektüel ilgisizlik izlemiştir Grigor'un ifadesiyle "*son Ermeni Krallığı'nın 1375'te düşmesinden 1915'e kadarki Ermeni tarihi süreci boş bir levhadır.*"[4]

---

* Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, coruk@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3807-1501

1 Ohannes Kılıçdağı, "Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa", *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım* (Haz. Fikret Adanır, Oktay Özel), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021), 45.

2 Marc Nichanian, "Enlightenment and Historical Thought", *Enlightenment and Diaspora, The Armenian and Jewish Cases*, Myers (Atlanta-Georgia: Scholor Press, 1999), 96.

3 Detaylı bilgi için bk. Boğos Levons Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002), 33-34.

4 Ronald Grigor Suny, *Ararat'a Bakmak* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015), 20.

ancak zaman zaman kişi ya da gruplar, Ermeni halkının geçmişini korumaya çalışmışlardır. Bu milliyetçi çabalarda en önemli rolü, bazı seçkin liderler aracılığıyla ve belli başlı manastırlarında hem dinî hem de entelektüel bir güç işlevi gören Ermeni Kilisesi oynamıştır. "*Siyasi bağımsızlığın yokluğunda Katolikos halkının özlemlerini somutlaştırmış ve diasporadaki Ermeniler ile anavatandaki*[5] *Ermeniler arasındaki bağlantı haline gelmiştir.*"[6] Başta eğitim olmak üzere kiliselerde yürütülen tüm faaliyetler, 19. yüzyılda somutlaşacak aydınlanma düşüncesine temel oluşturmuştur. Öte yandan "*ulusal liderliğin yokluğunda, halkı eğitmek ve özgürlük özlemlerine yol göstermek Ermeni din adamlarının doğal göreviydi.*"[7] Bu noktada sekülerleşme bağlamında Ermeni Aydınlanması'nın farklı bir süreç yaşadığı görülmektedir. "*Ermeni Aydınlanması başlangıç safhalarında, dine düşman olmamanın ötesinde, din adamlarından büyük katkı almış, Ermeni Aydınlanması'nın ilk nüveleri, ironik gibi dursa da Ermeni kilisesi kurumlarından ve mensuplarından (hem Apostolik hem Katolik) çıkmıştır. Fakat özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren dine ve din adamlarına karşı takınılan tutum sertleşmiştir.*"[8] Bu hususta Nichanian'ın yorumu da dikkate değerdir: "*Ermeni Aydınlanması'nın paradoksal bir yanı vardır. Bir dinî cemaat (Mıkhitaristler), Ermenileri içinde bulundukları 'derin karanlıktan', 'ölüm hali'nden çekip çıkarmak ve herkesin erişebileceği ansiklopedik eserler önermek için Ermeniler arasında laik bir ruh yaymaya başlamıştır.*"[9]

Ermeni Aydınlanması'nın Batılı kaynaklarının oluşması, sürecin başlamasından çok daha öncesine dayanmaktadır. 14-17. yüzyıllar arasında Roma Katolik kilisesi misyonerlerinin faaliyetlerinin yanı sıra Fransisken ve Dominik misyonerlerinin faaliyetleri de Batı ile Ermeniler arasındaki fikir

---

5 Ulusal aydınlanma hareketlerinin gerçekleştiği süreçlerde Ermenilerin siyasi bir bütün halinde değil farklı topraklarda farklı egemenlikler altında koloniler halinde yaşamlarını sürdürdükleri bilinmektedir. Dolayısıyla ulusal aydınlanma hareketlerinin temelinde elbette belli bir bölgedeki toprak kastedilmekle birlikte aslında bir ve bütün olma, kimliğini yitirmeme ve birlikte hareket edebilme maksatlarının olduğu görülmektedir. Batılı dillerdeki yayınlarda aydınlatılması/kurtarılması amaçlanan unsur tanımlanırken "anavatan, Ermeni anavatanı, Ermenistan, Ermeni ülkesi" vb. terimler kullanılmakla birlikte aslında kastedilen Kafkasya'daki belirli bir bölge ve orada başka halk/halkların egemenliğinde yaşayan Ermenilerdir. Bu noktadan hareketle çalışmamız boyunca da kastedeceğimiz "anavatan" imgesi, anlatılan dönem bağlamında siyasi bir birliği bulunmaması dolayısıyla siyasi sınırları olmayan bir bölgeye atıf olacaktır.

6 Detaylı bilgi için bk. Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement* (Berkeley- Los Angeles- London: University of California Press, 1975), 30-31.

7 Vazken Ghougassian, "The Quest for Englightenment and Liberation: The Case of the Armenian Community of India in the Late Eighteenth Century", *Enlightenment and Diaspora, The Armenian and Jewish Cases*, Myers (Atlanta-Georgia: Scholor Press, 1999), 247-248. Ayrıca detaylı bilgi için bk. Suny, *Ararat'a Bakmak*, 19-34.

8 Kılıçdağı, "Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa", 46.

9 Nichanian, "Enlightenment and Historical Thought", 95.

alışverişlerinin gerçekleşmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. 17. yüzyılda ise "*Cizvit misyonerlerinin faaliyetleri Avrupa ile Ermeniler arasında kültürel alışverişin ilerlemesini sağlamıştır.*"[10] 18. yüzyıla gelindiğinde aynı amaç etrafında birbirinden farklı merkezlerde filizlenen bir aydınlanma süreci başlamıştır. Sivaslı Mıhitar[11] ve Mıhitar Cemaati'nin çalışmaları bu süreçte oldukça etkili olmuştur. Bu küçük Ermeni Katolik keşiş grubunun katkıları, diğer misyoner grupları gölgede bırakmıştır. Mıhitar, "*Avrupa'nın aydınlanmasına duyulan ihtiyacı vurgulamış ve halkının kültürel mirasını veya ulusal ruhunu kaybetmeden, ulusunu Batı ile daha yakın temasa getirmeye çalışmıştır.*"[12] Mıhitar, Avrupa'dan yalnızca gerekli unsurların alınmasının faydalı olacağını vurgularken aynı zamanda Ermeni tarihinin, dilinin ve edebiyatının da incelenmesinin gerekliliğine inanmıştır. Mıhitar'ın faaliyetleriyle antik dönem ile modern dönem arasında bir geçiş, bir süreklilik sağlanmaya çalışılmıştır. Özellikle matbaanın kullanımı, Batılı fikirlerin Ermeniler arasında tanınmasını kolaylaştırmıştır. "*On sekizinci yüzyılda matbaa, Ermeniler arasında hem ulusal kültürün hem de Avrupa düşüncesinin yayılmasına yardımcı olmuştur.*"[13]

"*Ermeniler bin yıl boyunca koloni-diaspora arasında bir çizgide yaşamışlardır.*"[14] Matbaanın kullanımı, 1512'de ilk Ermenice kitabın basılması ve bunları takip eden ulusal aydınlanmacı gelişmelerin temelinde hep diaspora topluluklarındaki Ermeniler bulunmaktadır ki "*diaspora, Ermenistan'da diasporanın çabalarını tamamlayan önemli bir entelektüel hareketin ortaya çıktığı 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar ulusun entelektüel merkezi olmuştur.*"[15] Çalışmamızın odağını oluşturan ve detaylarını sunacağımız Hindistan'daki faaliyetler de buna bir örnektir ki "*Ermenilere özgü bir siyasal ifade biçimi oluşturma yolundaki ilk adımlar Hindistan'daki Ermeniler tarafından 18. yüzyılın ikinci yarısında atılmıştır.*"[16] Hindistan Ermenileri, Ermeni diasporaları arasında önemli bir yere sahiptir ki "*Ermeni tarihinin en önemli merkezi, en azından uzun mesafeli ticaret ve kültür tarihi söz konusu olduğunda, erken modern dönem ve sonrasında neredeyse tamamen Hindistan'ın liman şehirlerine kaymış görünmektedir.*"[17]

---

10 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 32.

11 Detaylı bilgi için bk. Gürsoy Şahin, Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler, 1676-1749, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

12 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 33.

13 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 34.

14 Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, 32.

15 Panossian, Razmik, *The Armenians from Kings and Priests to Merchants and Commissars* (London: C. Hurst& Company, 2006), 76.

16 Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, 77.

17 Sebouh D. Aslanian, "Port Cities and Printers: Reflections on Early Modern Global Armenian Print Culture", *Book History*, V.17 (2012), 54-55.

Ermenilerin Hindistan'la ilişkisinin takip edilebilen kayıtlarla 8'inci yüzyıla; kimi görüşlere göre de Antik Çağ'a kadar uzandığı düşünülmektedir.[18] On beşinci yüzyılın başlarında Ermenilerin Hindistan ile ticaret yaptıklarına dair kanıtlar bulunmaktadır ki Ermenileri, bu bölgeye çeken asıl unsur da ticaret olmuştur. İlk gelen Ermeni tüccarlar yerleşmeyi tercih etmemiş, kalıcı yaşam alanları oluşturmamışlardır. Bu kişiler daha çok müslin, ipek, baharat, değerli taş satın almak üzere Ermenistan ve İran'dan gelen geçici tüccarlardır. Avrupalıların bölgeye gelişinden çok önce, ülkenin hemen hemen tüm ticaret merkezlerine yerleşmişler ve süreç içerisinde Hindistan dış ticaretinin öncüleri olmuşlardır. Venedik, Amsterdam, İstanbul, Trabzon, Rusya vb. yerleri kapsayan geniş bir ticaret ağı kurmuşlardır. Ermenilerin Hindistan'a yerleşmeleri Babür Şahı Ekber zamanında başlamıştır. Ekber ve sonraki süreçte Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde koloniler kurmuşlardır. Ekber Şah da tıpkı İran Şahı Abbas gibi Ermenilerin ticari yeteneklerinin farkına varmış ve onların bu yönlerini kendi çıkarları için kullanmıştır. Ekber, Ermenilere din özgürlüğü de dahil olmak üzere hem sosyal hem ticari pek çok imtiyaz sağlamıştır. Bu özgürlük ortamında 16. yüzyıldan itibaren Ermenilerin Agra, Delhi, Surat, Bombay, Kalküta, Dakka, Çinsura, Saydabad, Madras vb. yerlere yerleştikleri bilinmektedir. "*1700'lerde Hindistan'daki diasporanın çoğu, Yeni Culfalıların torunlarıydı. Bazıları zengindi, özgürdüler ama bir şekilde derinlerde bir yerde evsizdiler. Kendi devletlerinin olmamasının yarattığı azınlıkta olma duygusu, asimilasyon da dahil olmak üzere dış güçlere karşı en iyi önlem olarak örgütlü eyleme ve birlik olmaya yönlendirdi.*"[19]

Kalabalık bir cemaat olmamakla beraber sahip oldukları yetenekleri ve maddi güçleri sayesinde hem bulundukları topraklarda hem de Ermenilerin siyasi ve kültürel uyanışlarında önemli bir yere sahip olmuşlardır ve genel olarak Ermeni kolonileri, "*neredeyse hiçbir zaman askerî ya da siyasi bir güç taşımadıkları gibi, kültürel bir üstünlük de kuramamışlardır. Ancak birçok kez, dahil oldukları toplumların yapıları çerçevesinde, çok çeşitli alanlarda, üst düzeyde başarılara imza atmışlardır.*"[20] ki Hindistan'da elde ettikleri konum ve etki de bu yoruma uygun bir örnek teşkil etmektedir. Hindistan'da özellikle Madras ve Kalküta'da bulunan Ermeniler arasında Ermeni Aydınlanması fikri ortaya çıkmış ve hatta "*milliyet olarak Ermenilerle ilgili ilk yazılar, 1770'lerde Madras Ermenilerinin girişimci çevrelerinden çıkmıştır."*[21] Öte yandan

18 Hindistan Ermenileri hakkında detaylı bilgi için bk. Fatma Jale Gül Çoruk, "Indian Armenians from the Past to the Present", *Review of Armenian Studies*, 48 (2023), 85-108.

19 David Zenian, "18th Century Madras Armenians Envision an Independent Armenia", https://www.armeniansinasia.org/blog/2010/07/03/18th-century-madras-armenians-envision-an-independent-armenia , Erişim tarihi: 11.11.2023.

20 Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, 32.

21 Suny, *Ararat'a Bakmak*, 44.

Hindistan Ermenilerinin faaliyetleri kronolojik, coğrafik ve ideolojik içerik açısından iki ana dönemde incelenebilmektedir: "*Birinci/ Madras Dönemi (1772-1797); İkinci/ Kalküta Dönemi (1797-1852). Madras Dönemi, öncelikle pan-Ermeni yönü ve Ermenistan'ın aydınlanması ideolojisini taşırken; Kalküta Dönemi ılımlı ulusal çabalarla karakterize olmuştur. Aydınlanma aktivistlerinin odak noktası, yerel Ermeni topluluğunun laik eğitimidir.*"[22]

1770'lerin başında Madras'ta, aralarında Hovsep Emin, Movses Bagramyan, Şahamir Şahamiryan, Harutyun Şmavonyan'ın bulunduğu Ermeni halkının ulusal aydınlanma hareketlerinin oluşumunda büyük rol oynayan bir grup kurulmuştur. *Madras Grubu* olarak adlandırılan bu grubun fikirleri ve faaliyetleri, ilgili süreçte somut bir karşılığa dönüşmemiş olsa da yüzyıllar sonrasını etkileyecek bir sürecin başlangıcını oluşturmuştur.

Şahamir Şahamiryan tarafından yönetilen "*Madras'taki Ermeni topluluğu, esas olarak Avrupa ve Uzak Doğu ile kazançlı bir ticaret yapan zengin tüccarlardan oluşuyordu. Bu tüccarların çoğu hayırseverlikleri ve vatansever gayretleriyle dikkate değerdi.*"[23] Bu grup, matbaa kurarak aydınlanma propagandalarını daha etkili hale getirmeyi amaçlamıştır. Bir Ermeni siyasi düşüncesinin formüle edilme çabasının bir uzantısı da "*Hindistan'da yayımlanan ilk Ermenice süreli yayının basılmasıdır.*"[24] Madras Grubu, okullar açmak, halk arasında aydınlanma fikirlerini yaymak, özellikle gençlere özgürlük ve vatanseverlik düşüncelerini aşılamak, Ermeni tarihini öğretmek, tüm halkı silahlandırmak ve bunun için eğitmek, dağınık haldeki Ermenilerden finansal destek almak, gerektiğinde Gürcülerle iş birliği yapmak, Rusların himaye ve desteğini kazanmak gibi amaçlarla yola çıkmıştır ama Madras Grubu'nun en temel amacı, dağınık ve başka hakimiyetler altında yaşayan Ermenileri harekete geçirerek Ermeni Devleti'nin yeniden kurulmasını sağlamaktı.[25] O süreçte dünyada, özellikle Batı'da, var olan aydınlanma fikirlerinden de etkilenerek Ermeni Aydınlanması'nın savunucuları olmuşlardır. Madras Grubu, yayıncılığı propaganda aracı yaparak Ermeni Aydınlanması'na bir temel oluşturan ilk grup olmakla birlikte onları "*organik, güçlü ve sistemli bir gelişim takip etmemiştir*"[26] ve sonraki süreçte kurulan Ermeni siyasi partilerin aksine, Madras Grubu bir siyasi partiye dönüşmemiştir.[27]

---

22 Ghougassian, "The Quest for Englightenment and Liberation: The Case of the Armenian Community of India in the Late Eighteenth Century", 242.

23 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 35.

24 Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, 33-34.

25 Detaylı bilgi için bk. Հ Գ Ժամկոչյան, Ա Գ Աբրահամյան, Ս Տ Մելիք-Բախշյան, Ս Պ Պողոսյան, *Հայ ժողովրդի պատմություն սկզբից մինչև XVIII դարի վերջը*, (երեվան: երեվանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1975), 707-709.

26 Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, 33-34.

27 Detaylı bilgi için bk. Zenian, "18th Century Madras Armenians Envision an Independent Armenia", Erişim tarihi: 11.11.2023.

Aydınlanma hareketleri için eşzamanlı ya da kronolojik olarak pek çok farklı noktada pek çok farklı isim hakkında detaylı bilgiler verilmesi mümkün ancak çalışmamızın odağında yer alan isimlerden bahsetmeden önce Hindistan'daki süreci doğrudan etkileyen bir isimden, Hovsep Emin'in de örnek aldığı, Israel Ori'den ve faaliyetlerinden öncelikli olarak bahsetmek yerinde olacaktır zira "*17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başında Ermeni Aydınlanması büyük ölçüde onun adıyla bağlantılıdır; meseleyi pratik bir temel oturtmuş ve siyasi görüşmelere mücadele ruhu kazandırmıştır.*"[28]

Israel Ori (1659- 1711), 1659'da Sisian'da doğmuştur. Melik Israel'in oğlu olan Israel Ori'yi ulusal faaliyetlere yönelten sürecin başlangıcında 1677 yılında Eçmiyadzin'de Katolikos Hagop Çuğayetsi (1598-1680) tarafından üst düzey din adamlarının ve soyluların katıldığı gizli bir toplantının yapılması bulunmaktadır. Bu toplantıda, Papa'dan yardım istemek üzere bir heyetin Avrupa'ya gitmesi kararlaştırılmıştır. Heyet yola çıkmış ancak Çuğayetsi'nin İstanbul'da vefatı üzerine misyonunu tamamlayamadan dönmüştür. Temel hedefi, Safevi ve Osmanlı İmparatorlukları hakimiyetinden kurtulmayı sağlamak olan heyetten Israel Ori ise geri dönmemiş; Avrupa başkentlerinde destek bulabilmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. 1680'de Venedik'e giden Ori, 1699'a kadar Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde siyasi ve askerî bağlantılar kurarak yaşamıştır. Eylül 1699'da Düsseldorf'a giden Ori, Ermenistan'ın Pers boyunduruğundan kurtarılması için üçlü ittifak planını yürürlüğe koymak istese de gerekli desteği alamamıştır. 1701'de Rus İmparatorluğu'nun desteğini alabilmek için Moskova'ya dönen Ori, 1711'de ölümüne kadar geçen sürede Kafkasya ve İran'da faaliyetlerini sürdürmüş ama istediği sonuçları elde edememiştir ancak Ori'nin faaliyetlerinin sonraki aydınlanma süreci üzerindeki etkisi büyüktür. Ori'nin çabalarının boşa çıkması, "*diğer Doğulu Hıristiyan halklar gibi Ermenilerin de Batı'daki Rönesans sonrası gelişmelere ne derece yabancı kaldıklarının ve Hıristiyan dünyası birliği hayallerinin gerçekle ne derece bağdaşmadığının kanıtıdır. Ori, Büyük Petro'nun Ermeni meselesine iyi kötü ilgisini çekebilmenin ve nüfuzlu Ermeniler arasında etnik bilinç ve birlik duygusu uyandırmanın dışında bir*

28 Վ. Բարխուդարյանի, *Հայոց Պատմություն նոր շրջան 8*, (Երևան: Մանմար), 10.

sonuç"[29] elde edememiştir zira "*Ermeniler, istikrarlı edebî gelenekler (klasisizm vb.) gibi modern toplumun çeşitli unsurlarından yoksundu. Üniversiteler gibi kalıcı eğitim kurumlarından hatta Aydınlanma gibi karmakarışık bir kültürel olguyu sürdürebilecek yeterli bir dilden veya sosyal sınıftan yoksundular. İlerlemeleri başta hocalar, amiralar olmak üzere bazı istisnai kişilerin, zengin, cömert ve aydın kişilerin rastgele girişimlerine bağlıydı.*"[30]

Hovsep Emin (1726-1809), 18. yüzyılın ikinci yarısında gelişim gösteren Ermeni Aydınlanma hareketinin en büyük isimlerinden biri olarak tanımlanmaktadır. Hovsep Emin'in ailesi Şah Abbas dönemi sürgününde İran'ın Hemedan şehrine yerleşmiş, Emin de 1726'da burada dünyaya gelmiştir. Hovsep Emin'in düşünce dünyasının ilk tohumları ise dedesi Mikael tarafından atılmış, Ermeni tarihi ile ilgili ilk bilgileri dedesinden öğrenmiştir. 1744'te Kalküta'ya babasının yanına giden Emin, burada bir İngiliz okulunda öğrenim görür. İngiliz askerî disiplininden çok etkilenen Emin, "*askeri çalışmayı öğrenmesi gerektiği fikrine varır çünkü anılarında vurguladığı gibi, halkın yabancılara karşı mücadelesinde bu belirleyici bir role sahiptir.*"[31] Öte yandan "*Israel Ori'nin fikirleri, Hovsep Emin'e ilham kaynağı olmuştur.*"[32]

Hovsep Emin, 1751'de babasının rızası olmadığı halde Londra'ya gitmiştir. Bu ilk gidiş süreci ve sonrası oldukça zorlu geçen Emin[33], ilk başlarda gelişigüzel işlerde çalışarak para kazanmaya çalışmış; bir süre sonra çeşitli vesilelerle İngiliz aristokrasisinden önemli isimlerle tanışmayı başarmıştır. 1755'te Edmond Burke[34] ile tanışan Emin, 1756'da Woolwich'teki İngiliz Kraliyet Askerî Akademisi'ne kabul edilmiştir. 1757'de Yedi Yıl Savaşları'na katılmak için Almanya'ya gitmiştir. İngiltere'ye döndükten sonra aydınlanma

29 Boğos Levon Zekiyan, Kayıp Kentten Manevi Vatana (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018), 36.

30 Nichanian, "Enlightenment and Historical Thought", 95.

31 Պողոսյան, Ս., "Հովսեփ Էմին", Հայ Մշակույթի Նշանավոր Գործիչները V-XVIII Դարեր (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչությունը, 1976), 530.

32 Hacikyan, *The Heritage of Armenian Literature Vol. III*, 7.

33 Hayatı ve yolculukları hakkında detaylı bilgi için bk. Joseph Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, Calcutta: The Baptist Mission Press, 1918.

34 Edmond Burke (1729-1797), İngiliz Avam Kamarası milletvekili, İrlandalı-İngiliz siyasetçi.

fikirlerine dair planlarını etrafına aktararak siyasi bir destek arayışına girmiştir ancak bir süre sonra bu arayışının, İngiltere'nin çıkarlarına uymadığı için boşa bir çaba olduğunu anlayarak 1759'da Eçmiyadzin'e gitmek üzere Anadolu'dan da geçen bir yolculuğa çıkmıştır. Yolculuk süresince edindiği deneyimler sonucunda yerli kuvvetlerle ya da Gürcistan ile amacına ulaşamayacağını anlamış; bu yolculuk süresince Emin, "*dinî önderlerin pasifliği karşısında hayrete düşmüştür.*"[35] Zira Hovsep Emin, Gürcistan ile ittifak halinde ve Rusya'nın koruması altında bağımsız bir Ermeni Devleti kurmak amacındaydı. Hovsep Emin, Ermeni din adamlarını ve kilisenin pasifliğini eleştiren bir tavır sergilemekle birlikte ulusal aydınlanmaya destek vermeyen ya da karşı çıkan herkesi düşman olarak gören bir anlayışa sahipti. Hovsep Emin'e göre Ermeni devletinin yeniden kurulması için gerekli olan belli başlı şartların gerçekleşmesi gerekiyordu. Bunlar, Ermenilere savaşmayı öğretmek; onları bilgilendirmek ve birleştirmek; Ermeni-Gürcü ittifakını kurmak; Rus himayesine güvenmekti. Bu maksatlarla destek arayışına devam eden Emin, 1761 baharında yeniden Londra'ya dönmüştür. Bu süreçte Rus büyükelçisi ile görüşerek ondan Rusya'ya geçiş izni alarak 1761 sonbaharında Petersburg'a gitmiştir. 1762 baharında Astrahan'a gitmek üzere tekrar yola çıkmış ancak hava koşulları nedeniyle dokuz ay kadar o bölgede konaklamak zorunda kalmıştır. Bu süreçte şehirdeki Ermenileri örgütleme faaliyetlerinde bulunmuş hatta kendisi şehirden ayrılacağı zaman yanına bir grup atlı ve silahlı Ermeni genci de katılmıştır. İzin belgesindeki sorun nedeniyle Kizlar'dan ötesine geçemeyen Emin, gençleri Tiflis'e gönderirken kendisi de Moskova'ya dönmüş; 1763'te ise Gürcistan'a gitmiştir. Amacına ulaşmak için Rusya ve Kafkasya'da destek arayışına giren Emin, uzun süren girişimlerinin sonucunda istediğini elde edemeyince 1770'de Kalküta'ya dönmüştür.[36] Hindistan'daki ilk faaliyetleri Ermeni tüccarlardan yıllık destek alınmasının sağlanması yönünde olmuştur. Emin, "*büyük hırsları olan, aydın bir zihne sahip bir idealistti ve insanın özgür gelişimi fikrini vatanseverlikle bütünleştirmeye çalışan bir entelektüeldi. Ermeni Aydınlanma hareketinin gelecekteki aktivistleri üzerinde de büyük bir etki bırakmıştır.*"[37]

Movses Bagramyan'ın, ne zaman doğduğuna ve öldüğüne dair bilgiler bulunmamaktadır. "*Culfa'da Kevork adında bir din adamının yanında eğitim görmesi*"[38] dışında çok az bilgi vardır. "*Erivan Katolikosu Simeon'a göre*

35 George A. Bournoution, *A Concise History of the Armenian People*, (California: Mazda Publishers, 2006), 219.

36 Hovsep Emin'in bu süreçte yaşadıklarına dair daha detaylı bilgi için ayrıca bk. V. D. Grigoryan, "հայ ազատագրական շարժման հնտկահայ կենտրոնը: Հովսեփ Էմինի գործունեությունը", *Հայ ժողովրդի պատմություն*, 1972, V.4, 198u.

37 Ghougassian, The Quest for Englightenment and Liberation: The Case of the Armenian Community of India in the Late Eighteenth Century, 246.

38 Agop J. Hacikyan, *The Heritage of Armenian Literature Vol. III* (Detroit: Wayne State University, 2005), 147.

Bagramyan Karabağlıydı."[39] 1760'ların başında Rusya'da Hovsep Emin'le tanışıp arkadaş olmuşlardır. Emin'in fikirlerinden etkilenip ona katılmıştır. 1762-67 yılları arasında Hovsep Emin'le birlikte ağırlıklı olarak silahlı direnişe dayanan aydınlanma hareketi organizasyonunda birlikte hareket etmişler ancak bir başarı elde edememişlerdir. 1767'de Madras şehrine yerleşen Bagramyan, Ermeni tarihi ve dili öğretmenliği yapmıştır. 1770 yılında Şahamir Şahamiryan'la birlikte *Madras Grubu*'nu kurmuştur.

Ulusal bir aydınlanma hareketinin başlatılması için ideolojik bir temelinin olması gerektiğine inanan Bagramyan, 1772'de *Նոր տետրակ որ կոչի հորդորակ (Nor tetrak vor koçi hordorak)* adlı kitapçığı hazırlamıştır. Nichanian'a göre bu kitapçık, "*bir aydınlanma ideolojisini formüle etmeye yönelik ilk girişimdir.*"[40] Madras Grubu adına basılan bu kitap nedeniyle "*Katolikos tarafından cezalandırılmış ve bu tür kitap yazıp basmaları yasaklanmıştır.*"[41] Bu kitapçıkta anayasal bir demokrasinin nasıl kurulacağı açıklanırken aynı zamanda gençlere vatan sevgisini aşılamanın ve demokratik ilkelere dayalı eğitime onları teşvik etmenin öneminden bahsedilmektedir. Ayrıca ebeveynlere de çocuklarının eğitimini desteklemeleri konusunda

39 Ս. Պողոսյան "Մովսես Բագրամյան", Հայ Մշակույթի Նշանավոր Գործիչները V-XVIII Դարեր (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչությըն,1976), 536.

40 Vahe Oshagan, "From Englightenment to Renaissance: The Armenian Experience", *Enlightenment and Diaspora, The Armenian and Jewish Cases, Myers* (Atlanta-Georgia: Scholor Press, 1999), 166.

41 Պողոսյան "Մովսես Բագրամյան", 537.

tavsiyeler yer almaktadır. "*Ermeni tarihindeki başarıların ve başarısızlıkların nedenleri analiz edilmekte ve geleceğe yönelik önemli dersler sunulmaktadır.*"[42] Öte yandan başarısızlıkların sorumlusu olarak dinî kurumlar görülmekte; bunların insanları kaderciliğe ve teslimiyete sürüklediği öne sürülmektedir. Özgürlüğün sağlanabilmesi için Ermeni halkının bunu istemesini ve bunun için ortak bir çabayla hareket etmelerinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Bagramyan'ın temel düşüncelerini şu şekilde aktarabiliriz: "*Halk, yabancıların boyunduruğundan durumuna üzülerek değil ancak mücadele ederek kurtulabilir. Ah vah ederek vatan kurtarılamaz. Özgürleşmenin yolu silahlı mücadeledir, bu nedenle halk özellikle de gençler silahlanmalı, silah kullanmayı öğrenmelidir. Zorluklardan, düşmandan ve gerekirse ölmekten korkmamalıdır.*"[43] Bagramyan, fedakârlık ve mücadele çağrısı yapmakta, halkın bir kısmının çekeceği eziyetin diğerlerinin refahını sağlayacağını vurgulamaktadır. Anlatımlarında genel olarak Rus halkının boyunduruktan kurtulup çoğalmasını ve zenginleşmesini örnek göstermektedir. Öte yandan Bagramyan için diğer önemli unsur, halkın geri kalmışlığının ve adaletsizliğin ortadan kaldırılmasıdır. "*Geri kalmışlık, eğitimsizlik, cehalet yıkıma yol açar. Bu nedenle halkı aydınlatmak gerekiyor çünkü aydınlanmış bir insan ülkenin refahına ve güçlenmesine katkıda bulunabilir.*"[44]

Movses Bagramyan'ın düşüncelerinin önemi, iki farklı argümana dayanmasından ileri gelmekteydi. Bagramyan hem eski ve orta çağ Ermeni krallıklarının başarısızlıklarını analiz etmiş hem de tarihî Ermenistan'da hâkim olan sosyal ve ekonomik koşulların dezavantajlarını ayrıntılı bir şekilde analiz etmiştir. Bagramyan, nihai düşüşlerinin nedeni olarak bu devletlerin despotik doğasını öne sürmüştür. Bütün bir halkın kaderini tek bir adamın yanılabilir bilgeliğine emanet etmemeyi ve toplumsal örgütlenmeyi ise meydan okuyabilen düşüncenin iradesine tabi kılmanın gerekliliğini savunmuştur.[45] Bagramyan, kilise ile devletin ve kilise ile eğitimin ayrılmasını savunmasının yanı sıra Madras'ta anayasal bir monarşi denilebilecek parlamenter bir sistem öneriyordu. Ulusal ideolojisinin temel şeklini kitap haline getiren ilk kişi de oydu.[46]

---

42 Hacikyan, *The Heritage of Armenian Literature Vol. III*, 147.

43 Պողոսյան, "Մովսես Բագրամյան", 540-541.

44 Պողոսյան "Մովսես Բագրամյան", 539.

45 Detaylı bilgi için bk. Gerard Libaridian, *The Ideology of Armenian Liberation. The Development of Armenian Political Thought Before the Revolutionary Movement (1639-1885)*, yayımlanmamış doktora tezi, (Los Angeles: University of California, 1987), 55-57.

46 Detaylı bilgi için bk. Nichanian, "Enlightenment and Historical Thought", 95.

Şahamir Şahamiryan (1723-1798), 1723 yılında Yeni Culfa'da doğmuştur. Terzilikle uğraşan Şahamiryan, 1740'larda Yeni Culfa'dan Hindistan'a göç edip Madras'a yerleşmiştir. Burada değerli taş ve kuru meyve ticareti yapmış; bu ticaretten "*büyük bir servet kazanmış ve ardında varislerine 23 milyon rupi miras bırakmıştır.*"[47] Şahamiryan, sürekli kendini geliştirme amacında olmuş, 40'lı yaşlardayken dahi "*eğitim seviyesini yükseltmek için Ermenice ve İngilizce öğretmenleri işe alıyor.*"[48] Madras'ta kilise, okul, yoksullar yurdu ve hastane olmak üzere birçok kurum bağışında bulunan Şahamiryan'ın en önemli hizmeti, Ermeni Aydınlanması'na büyük katkı sağlayan matbaayı 1772 yılında kurmasıdır. Matbaanın kurulmasıyla birlikte "*küçük bir grup vatanseveri toplayarak Madras'ta entelektüel bir çevre oluşturmuştur.*"[49] Madras Ermenileri arasında etkili ve otoriter bir konuma sahip olan Şahamiryan, sadece Madras'la sınırlı bir çaba içinde olmamış; bu yetkinliğini Rusya ile iyi ilişkiler kurmak için kullanmıştır: "*Rusya'nın yardımını alabilmek için Rus devletine yakın Ermeniler olan Hovsep Arğutyan ve Hovhannes Lazaryan ile temas kurmaktaydı.*"[50] Aynı zamanda Eçmiyadzin katolikosları, Karabağ melikleri ve Gürcistan kralı II. Herakleios ile düzenli yazışmalarını da sürdürmüştür.[51] Hatta Şahamiryan, "*Ermeni ve Rus devletleri arasında gelecekte kurulacak ilişkilerin ve anavatanda kurulacak devlet düzeninin nasıl biçimlendirileceğini öngören bir pakt taslağı bile hazırlamıştır.*"[52]

47 Detaylı bilgi için bk. Grigoryan, "Հայ Ազատագրական Շարժման Հնտկահայ Կենտրոնը: Հովսեփ Էմինի Գործունեությունը", 198-203.

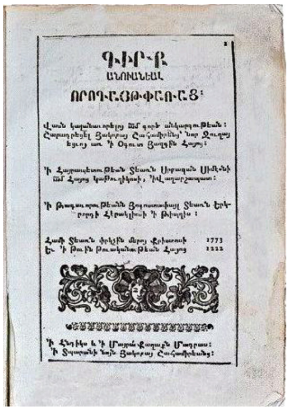
48 Գ. Գրիգորյան, "Շահամիր Շահամիրյան", Հայ Մշակույթի Նշանավոր Գործիչները V-XVIII Դարեր (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչությըն,1976), 543.

49 Ghougassian, "The Quest for Englightenment and Liberation: The Case of the Armenian Community of India in the Late Eighteenth Century", 251.

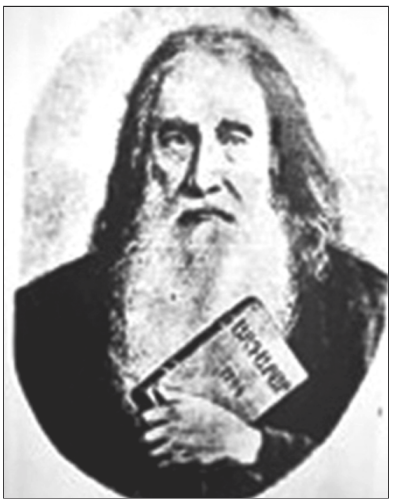
50 Գրիգորյան, "Շահամիր Շահամիրյան", 545.

51 Detaylı bilgi için bk. Ghougassian, "The Quest for Englightenment and Liberation: The Case of the Armenian Community of India in the Late Eighteenth Century", 258.

52 Գրիգորյան, "Շահամիր Շահամիրյան", 545.

Şahamir Şahamiryan'ın çalışması olan *Որոգայթ Փառաց (Vorogayt Parats)*, Bagramyan'ın tarihî analizleriyle örtüşmekte; feodalizme karşı ekonomi ve hukuk temelli bir anayasa önermekteydi. Kitabın en can alıcı noktası, gelecekteki demokratik, bağımsız ve egemen bir devletin yasa taslağını içermesinden ileri gelmektedir. Şahamiryan, kilise ve devletin ayrılmasının ve tüm insanların eşit haklara sahip olmasının gerekliliğini savunmaktadır. Madras Grubu'nun faaliyetleri, 1797'de Şahamir Şahamiryan'ın ölümüyle sona ermiştir.

Harutyun Şmavonyan, Şirazlıdır. Ermeni Aydınlanması'nda önemli bir yere sahip olan Şmavonyan, 1750'de Şiraz'da doğmuştur. "*1777'de iki oğlunun ölümü üzerine kendini dünyadan soyutlamış; dağlarda dervişlerin yanında kalmıştır. 1784'te dağdan inmeye ikna edilerek, yerel bir kilisenin papazlığını üstlenmesi için Madras'a gönderilmiştir.*"[53] 1784'te Madras'a gelmiştir ve "*kısa zamanda vatanseverliği, ilmi ve erdemli davranışlarıyla Ermeni cemaati tarafından çok sevilmiş ve kalıcı olarak Madras'a yerleşerek burada 40 yıl çalışmıştır.*"[54] Şmavonyan, 1789 yılında

53 Ghougassian, "The Quest for Englightenment and Liberation: The Case of the Armenian Community of India in the Late Eighteenth Century", 259.

54 Մ. Մխիթարյան, "Հարություն Շմավոնյան", Հայ Մշակույթի Նշանավոր Գործիչները V-XVIII Դարեր (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչությունը, 1976), 553.

Madras'ta ikinci Ermeni matbaasını kurmuştur. Matbaada dinî kitaplar basmasının yanı sıra 1794'te ilk Ermenice süreli yayın olan "*Azdarar*"ı da basmaya başlamıştır ki "*Azdarar'ın yayın politikası sadece Ermenilerin aydınlanmasını değil aynı zamanda siyasi kurtuluşlarının zemininin hazırlanmasıyla da ilgiliydi.*"[55] 1824'te vefat eden Şmavonyan'ın asıl ünü de ilerlemenin ve değişimin başlıca aracısı haline gelen periyodik basını başlatmasından ileri gelmektedir.

Sonuç olarak, Ermeni Aydınlanması, pek çok topluma göre erken başlamış ancak coğrafi, siyasi farklılıklar nedeniyle süreklilik arz edememiş; bir yerden sonra devam ettirilemeyen bir yapıya dönüşmüştür.[56]

Madras Grubu ile onlardan önceki ve sonraki ulusal aydınlanma fikirleri birbirinin devamı gibi algılanmamış, her biri birbiriyle ilişkisiz olaylar gibi anlatılagelmiştir. Ancak bütüne bakıldığında, 19. yüzyıla kadarki süreçte her biri, aydınlanma hareketinin canlı tutulmasında önemli bir yere sahip olmuşlardır. Panossian'ın tabiriyle süregelen bütün faaliyetler, "*milliyetçi bir çabanın parçası olmasalar bile kesinlikle milliyetçi tarih ve ideolojinin büyük planına dahil edilmelerine izin veren milliyetçilik tohumları içermekteydiler.*"[57] Aslında bütün diaspora merkezleri, bir eğitim ve kültür merkezi yapısında gelişim göstermeleri nedeniyle 19. yüzyılda Ermeniler arasında ulusal bilincin yayılmasında ve Ermeni kimliğinin korunup geliştirilmesinde önemli bir yere sahip olmuştur. Diaspora topluluklarının ulusal kimliğin ve milliyetçiliğinin ortaya çıkışı açısından sahip olduğu en derin etki ise matbaa aracılığıyla gerçekleşmiştir. Hem telif hem çeviri kitapların yayınlanması; aydınlanma ideolojisini kuramsal bir temele oturtmaya çalışan yayınların yapılması; din, dil, tarih ve kimlik bağlamında yayınlar yapılması; süreli yayınların hem milli hem siyasi bir amaca hizmet etmesi vb. nitelikler, matbaanın etkisinin çok daha yoğun hissedilmesini sağlamıştır.

Hindistan'da İngiliz kültürüne ve siyasi düşüncelerine maruz kalan Ermeniler, aydınlanma ideolojilerini de bu tesir etrafında şekillendirmişlerdir. Hindistan Ermenilerinin aydınlanma hareketindeki etkileri Hovsep Emin'in Hindistan'a dönüşüyle ve 1772'de Şahamir Şahamiryan'ın matbaayı kurmasıyla fiili olarak başlamıştır ve Madras Grubu'nun faaliyetleri Ermeniler arasında aydınlanma fikrinin hız kazanmasında açık ara en önemli yere sahip gözükmektedir. Hovsep Emin, zengin Ermeni tüccarların yardımıyla anavatandakileri ve tüm Ermenileri aydınlatmaya, özgürleştirmeye çalışmıştır.

---

55 Մխիթարյան, "Հարութիւն Շմավոնեան", 556.

56 Detaylı bilgi için bk. Kılıçdağı, "Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa", 59-61.

57 Panossian, *The Armenians from Kings and Priests to Merchants and Commissars*, 119.

Movses Bagramyan, Ermenileri aydınlanmaya teşvik etmek için yayınlar yapmış; silahlı mücadelenin başlaması için çaba göstermiştir ki Şahamiryan da yaptığı yayınlarla aynı yönde teşviklerde bulunmuştur. Sonraki süreçte Şmavonyan'ın kitap ve süreli yayın faaliyetleri amaca yönelik teşviklerde etkili bir aracı konumuna yükselmiştir. Ermeni Aydınlanması'nın ilk yansımaları, Madras'taki bu az sayıdaki tüccarın faaliyetleriyle mümkün olmuştur. Dolayısıyla Madras Grubu, Ermeni ulusal bilincinin aydınlanmasında ve gelişmesinde çok önemli bir yere sahiptir. Sadece burada ironik olan en temel durum, Hindistan Ermenileri, Ermenileri yabancıların egemenliğinden kurtarmaya çabalarken kendilerinin yabancı bir ülkede, yabancıların egemenliğinde yaşamlarıdır.

Madras Grubu'nun faaliyetleri, Ermeni Aydınlanması'nı ve Ermeni milliyetçiliğini aşılamak yönünde etkili olmuştur. Bu süreçte yaşananlara dair Raffi, "*19. yüzyılın ilk yarısı, Tanrı'nın bu can çekişmekte olan ulusa, Ermenilere ruhunu üflediği Hezekiel dönemi olmuştur; farklı ülkelerdeki Ermeniler hareketlenmeye, dönüşmeye ve kendi ulusal gerçekliklerinin farkına varmaya başladılar.*"[58] yorumunu yapmaktadır. Dolayısıyla Hindistan'da yanmaya başlayan ateş, sonraki dönemler için de belirleyici ve yol gösterici bir motivasyon unsuru olmuştur.

58 Murad Meneshian, *Raffi: The Prophet from Payajuk* (Glenview: Mayreni Pub., 2010), 30.

KAYNAKÇA

Aslanian, Sebouh D., "Port Cities and Printers: Reflections on Early Modern Global Armenian Print Culture", *Book History*, V.17 (2012), 51-93.

Bournoutian, George A., *A Concise History of the Armenian People*. California: Mazda Publishers, 2006.

Çoruk, Fatma Jale Gül, "Indian Armenians from the Past to the Present", Review of Armenian Studies, 48 (2023), 85-108.

Emin, Joseph, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, Calcutta: The Baptist Mission Press, 1918.

Ghougassian, Vazken, "The Quest for Englightenment and Liberation: The Case of the Armenian Community of India in the Late Eighteenth Century", *Enlightenment and Diaspora, The Armenian and Jewish Cases, Myers*, Atlanta-Georgia: Scholor Press, 1999: 241-264.

Hacikyan, Agop J., *The Heritage of Armenian Literature*, Vol. III, Detroit: Wayne State University, 2005.

Kılıçdağı, Ohannes, "Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa", *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım* (Haz. Fikret Adanır, Oktay Özel), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021.

Libaridian, Gerard, "The Ideology of Armenian Liberation. The Development of Armenian Political Thought Before the Revolutionary Movement (1639-1885)". Doktora tezi, University of California, 1987.

Meneshian, Murad, *Raffi: The Prophet from Payajuk*, Glenview: Mayreni Pub., 2010.

Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley- Los Angeles- London: University of California Press, 1975.

Nichanian, Marc, "Enlightenment and Historical Thought", Enlightenment and Diaspora, The Armenian and Jewish Cases, Myers (Atlanta-Georgia: Scholor Press, 1999), 85-123.

Oshagan, Vahe, "From Englightenment to Renaissance: The Armenian Experience", *Enlightenment and Diaspora, The Armenian and Jewish Cases, Myers* (Atlanta-Georgia: Scholor Press, 1999), 145-180.

Panossian, Razmik, *The Armenians from Kings and Priests to Merchants and Commissars*, London: C. Hurst& Company, 2006.

Redgate, A. E., *The Armenians*, Malden: Blackwell Publishers, 1998.

Suny, Ronald Grigor, *Ararat'a Bakmak* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015), 44.

Şahin, Gürsoy, *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler, 1676-1749*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

Zekiyan, Boğos Levon, *Ermeniler ve Modernite*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002.

Zekiyan, Boğos Levon, *Kayıp Kentten Manevi Vatana*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018.

Zenian, David, "18th Century Madras Armenians Envision an Independent Armenia", https://www.armeniansinasia.org/blog/2010/07/03/18th-century-madras-armenians-envision-an-independent-armenia , Erişim tarihi: 11.11.2023.

Բարխուդարյանի, Վ., *Հայոց Պատմություն նոր շրջան 8*, (Երևան: Մանմար), 10.

Գրիգորյան, Գ., "Շահամիր Շահամիրյան", *Հայ Մշակույթի Նշանավոր Գործիչները V-XVIII Դարեր* (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչությունը), 543-553.

Գրիգորյան, Վ. Դ., "Հայ ազատագրական շարժման հնտկահայ կենտրոնը: Հովսեփ Էմինի գործուննությունը", *Հայ ժողովրդի պատմություն*, 1972, V.4, 198-203.

Ժամկոչյան, Հ Գ ; Աբրահամյան, Ա Գ ; Մելիք-Բախշյան, Ս Տ ; Պողոսյան, Ս Պ , *Հայ ժողովրդի պատմություն սկզբից մինչև XVIII դարի վերջը*, (երեվան: երեվանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1975), 707-709.

Մխիթարյան, Մ., "Հարություն Շմավոնյան", *Հայ Մշակույթի Նշանավոր Գործիչները V-XVIII Դարեր* (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչությունը, 1976), 553-560.

Պողոսյան, Ս. "Մովսես Բագրամյան", *Հայ Մշակույթի Նշանավոր Գործիչները V-XVIII Դարեր* (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչությունը, 1976), 536-543.

Պողոսյան, Ս., "Հովսեփ էմին", *Հայ Մշակույթի Նշանավոր Գործիչները V-XVIII Դարեր* (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչությունը, 1976), 530-536.

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), 2016 yılından bu yana "Ermeni Konferansları" başlığı ile düzenlediği konferanslar dizisinde Türkiye-Ermenistan ilişkileri, 1915 Olaylarıyla ilgili Türk-Ermeni uyuşmazlığı ve bu bağlamdaki Ermeni iddialarını çok boyutlu yönleriyle ele alan akademisyen, araştırmacı-yazar ve diplomatların çalışmalarına yer vermektedir. AVİM kurucusu ve Onursal Başkanı Emekli Büyükelçi Ömer Engin Lütem'in 6 Ocak 2018'de vefat etmesinin ardından, onun anısına "Ömer Engin Lütem Konferansları" ismiyle devam eden bu konferans serisi, 2023 yılında 8 konferansla sürdürülmüştür. "Türk Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2023" başlıklı bu kitapta, 2023 yılında düzenlenen konferanslarda sunulan bildiriler yer almaktadır.

İletişim / Contacts
Süleyman Nazif Sokak No:12/B Daire: 2-3-4
06550 Çankaya - ANKARA/TÜRKİYE
Tel: +90 (312) 438 50 24 • Fax: +90 (312) 438 50 26
E-mail: info@avim.org.tr

www.avim.org.tr

avrasyaincelemelerimerkezi
@avimorgtr
@avimorgtrEN
avimorgtr
avimorgtr

9 786259 406626
Fiyatı: 200 TL